

SZERKESZTENI VAGY FORDÍTANI? A FILOZÓFIAI TEVÉKENYSÉG KÉT MÓDJÁRÓL

A FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA ÉS A MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE MEGALAPÍTÁSÁNAK 140. ÉVFORDULÓJÁRA*

MESTER BÉLA

BEVEZETÉS

Az intézménytörténeti évfordulók, ha valóban fontosak nekünk, nem pusztán megemlékezésre, az elődök tiszteletére adnak alkalmat, hanem arra is, hogy az intézmények meghatározta filozófiai közeg történetén keresztül rákérdezzünk a mindenkori filozófiai tevékenység természetére, mibenlétére. Szűkebben, a filozófiatörténet szempontjából megfogalmazva, az intézménytörténeti visszatekintés hozadéka az, hogy hozzájáruljon a vizsgált intézményrendszer keretei között működő filozófus életművének az értelmezéséhez. Egészen más dolog az adott szerző összegyűjtött műveit vizsgálni – még akkor is, ha e műveket magának a filozófiatörténésznek kell összegyűjtenie az elemzés előtt –, mint az eredeti megjelenés helyén tanulmányozni, együtt látva ugyanannak a folyóiratszámnak más közleményeivel, illetve könyvek esetén figyelembe véve a korabeli könyvkiadási szokásokat, lehetőségeket, más szerzők hasonló témájú köteteit. Ennek az intézmény- és egyben médiatörténeti háttérnek a tekintetbe vételével az addig pusztán saját művei szerzőjeként elemzett filozófus új szerepkörben is feltűnhet előttünk. Egyszeriben megjelenik a filozófus mint szerkesztő és gyakran mint vitapartner, és az ezekben a szerepekben megfigyelhető megnyilvánulásai fontos adalékkal szolgálhatnak a saját művek megértéséhez is. Az életrajzi lexikonok száraz adata, hogy valamely filozófiai szerző egyetemi vagy akadémiai pozíciói, tisztségei mellett valamely időintervallumban szerkesztője volt egy folyóiratnak vagy könyvsorozatnak, jó esetben megtelik filozófiatörténetileg értelmezhető tartalommal; a szerkesztő filozófiájára nézve is árulkodó lehet, hogy milyen elveket alkalmaz szerkesztőként.

Különösen igaz ez olyan alapítási aktusokra, mint a *Magyar Philosophiai Szemle* és a *Filozófiai Írók Tára*, amelyeknek valójában nem volt mintaképük, előzményük a magyar kultúrában, így már magának az alapítás gesztusának is

* Az írás A „sensus communis” hagyománya a magyar gondolkodásban: A filozófia és a nyilvánosság tere; nyilvános filozófia, nemzeti filozófia, nemzetkarakterológia című NKFIH/OTKA kutatás keretében készült (azonosító szám: K 135 638).

erős üzenetértéke van, amivel az alapítók, Alexander Bernáth és Böhm Károly ilyen tárgyú megnyilatkozásaik alapján tökéletesen tisztában voltak, és maguk is alapvető fontosságúnak ítélték meg szerkesztői koncepcióikat saját filozófiai nézeteik szempontjából. A két vállalkozást az alapítás közeli évszámán kívül a hasonló intézményi háttér is összeköti: a szakmai közösségnek már korábban érezhető igényére válaszoló egyéni kezdeményezés, az akadémia támogatásával. (A *Filozófiai Írók Tárá*nak első kötete 1881-ben; a *Magyar Philosophiai Szemle* első száma 1882-ben jelent meg. 2021-ben azonban nem volt alkalomunk méltó módon, személyesen megemlékezni sem a *Filozófiai Írók Tára* elindításának 140., sem a Magyar Filozófiai Társaság megalapításának 120. évfordulójáról. A mulasztást most lehetőségünk van részben erénnyé kovácsolni oly módon, hogy egymás mellett megjelenő írásokban, egymással összefüggésben tudunk megemlékezni a magyar filozófusközösség e három alapvető intézményéről, mindezt összekötve a szegedi egyetemen folyó filozófiaoktatás 100 éves születésnapjával.) A továbbiakban e két vállalkozás néhány tanulságát járom körbe a teljesség igénye nélkül. Először röviden szólok a magyar filozófiai fordítások történetéről a *Filozófiai Írók Tára* előtt, majd ismertetem a sorozat hosszú, többször megszakított történetét a különböző korszakait. Ezután rátérek a magyar szaksajtó történetére a *Magyar Philosophiai Szemle* előtti korszakban, majd arra a kérdésre keresek választ, hogy mit jelentett a szakmai diskurzusban a Szemle működése annak első korszakában. (Az alapítás korára jellemző apróság, hogy a könyvsorozat és a folyóirat mindvégig más helyesírást használt éppen önelnevezésének legfontosabb kifejezésében: *filozófiai* / *philosophiai*.)

A FILOZÓFIAI SZAKFORDÍTÁS ALEXANDERÉK ELŐTT

A filozófiai művek fordításának nem volt a magyar kultúrában túlságosan mély hagyománya. A reformkori program a tudományok nyelvének magyarrá tételére a filozófiában abban a formában jelentkezett, hogy a magyar bölcselő idegen nyelvű szakirodalomból tájékozódik, majd ennek alapján magyarul publikál, közben aktívan közreműködve a lehetőség szerint egységes magyar filozófiai szaknyelv kialakításában. A néhány megjelent filozófiai fordítás a nagyobb közönségnek szóló művekre szorítkozott, mint például Cicero *De officiis* című munkája¹ vagy Locke *Gondolatai a nevelésről*.² Ez a helyzet a 19. század

¹ M. T. Cicerónak az embernek tisztéről és kötelességeiről a maga fiához írt három könyve. Ford. Kovásznai Tóth Sándor. Engel, Pozsony, 1795.

² A 'gyermeknek' neveléséről, Mellyet, Lock János, Egy Angliai nagy Tudományú Philosophus, és Orvos Doktor Angliai Nyelven írt, A' Londiniumi Királyi Tudosok' Társaságából való Coste nevű tudós Frantzia, Frantzia Nyelven adott-ki. Most pedig, Nemzetéhez és Hazájához való Szeretetéből, Frantzia Nyelvből Magyarra fordított

utolsó harmadában kezd megváltozni, aminek leglátványosabb jele John Stuart Mill csaknem minden művének magyar nyelvű megjelenése viszonylag rövid időn belül. A rendszeres, szervezett szakfordítás a magánkezdeményezésű, a reformkor mecénatúragyakorlatát idéző *Magyar Hölgyek Díja* programján belül jelenik meg először (1859–1874), amelyet nevének megfelelően a magyar arisztokrácia hölgytagjai kezdeményeztek. Az eleve kötött időre tervezett programban az alapító, illetve később csatlakozó hölgyek adományaiból összegyűlt, majd az akadémia által kiegészített összegből az akadémia meghatározta terv szerint főként tudományos kézikönyvek összeállítására írtak ki pályázatokat; ebbe belefért idegen nyelvű munkák magyarítása is. Később az akadémia törekszik összehangolni és a saját kezébe venni a különböző, a szakfordítások ügyét is érintő törekvéseket; 1872-ben megalakul az akadémia könyvkiadó bizottsága. Jellemző a szemléleti változásra, hogy például az elkötelezett, ám nyelvi, terminológiai megoldásaiban kevésbé sikeres Arisztotelészfordító, Haberern Jonathán még abban a stílusban dedikálja első Arisztotelészfordítását Dessewffy Emilnek mint az akadémia elnökének további munkája támogatásának érdekében,³ ahogyan egy főúri patrónushoz volt szokás folyamodni az előző században, miközben egyre üzemszerűbbé válik a szakfordítások tervezése, a fordítói pályázatok kiírása és elbírálása.⁴ Az igazi intézményi áttörés azonban mégis csak a *Filozófiai Írók Tárával* következik majd be.

A FILOZÓFIAI ÍRÓK TÁRA ALEXANDER BERNÁT ÉS BÁNÓCZI JÓZSEF IDEJÉBEN

Alexander Bernát és Bánóczi József átgondolt elképzelésekkel folyamodnak az akadémia támogatásért. Diáktársak, együtt járnak végig európai peregrinációs útjukat, de amíg Alexandert inkább maga a filozófiatörténeti munkálkodás, a klasszikusok fordítás és kommentár révén való mélyebb megismerése és megismertetése motiválja, addig Bánóczi inkább a magyar terminológia, a bölcsélet magyar szaknyelvének a kérdései iránt érdeklődik. Ilyen módon annak a szellemiségnek az örököse, amely a reformkori akadémia műszótárak

B.[oros] J.[enő]i] G.[róf] SZ.[ékely] A.[dám]. Nyomt. A Reform. Coll. Betüivel, Kolo'sváratt, 1771. Esztend.

³ *A stagirai Aristoteles három könyve a lélekről*. Ford. Haberern Jonathán. Osterlamm Károly, Pest, 1865.

⁴ Haberern Jonathán második fordítása már akadémiai támogatással jelenik meg, lásd: *Aristoteles Nikomachoszhoz címzett Ethikája*. Ford. Haberern Jonathán. Eggenberger, Budapest, 1873. Haberern egy alkalommal elnyeri a Magyar Hölgyek Díját is. (Haberern Jonathán személyére és tevékenységére Steiger Kornél hívta föl a figyelmemet, amelyet ezúton is köszönök. Fordításai megítélésében is a tőle hallottakra támaszkodom.)

szerkesztésére való ösztönzésében veszi kezdetét. A matematikai után másodikként a filozófiai műszótár jelenik meg,⁵ ez azonban nem normatív; nem a filozófiai osztály álláspontját, ajánlását jeleníti meg a helyesnek tartott terminusokról, hanem egy jól definiált, elég tekintélyes méretű szövegtörzs alapján azt mutatja be, hogy miként néz ki a filozófus elődök és a kortárs bölcselek terminushasználata a valóságban. Távlati célként azonban már ekkor megjelenik az egységes terminológiára való törekvés mint eszmény, ezt terjeszti ki Bánóczy az időközben, részben éppen az ő tevékenységük által iparszerű méretűvé vált fordítói munkálkodásra. (Bánóczy terve a reformkori műszótár utódaként kiadandó, de már inkább normatív célú filozófiai szótár volt, ami azonban ebben a formában nem valósult meg.) Tudatos és tervszerű terminológiateremtő munka veszi kezdetét, amelynek a legtöbb eleme több-kevesebb módosulással ma is él filozófiai szaknyelvünkben. Ezt paradox módon néha éppen a klasszikusok időközben elkészült új fordításainak a tapasztalatai bizonyítják. Kis János *A tiszta ész kritikája* új fordításához írott fordítói utószavában tanulságos módon összefoglalja a követett fordítási elveket és az új szövegnek az előző, Alexander–Bánóczy-féle változathoz való viszonyát, majd így zárja sorait:

A száz évvel ezelőtti Kritikát 1985-ben félretettem, s addig nem vettem újra elő, amíg a magamé első változatban el nem készült. Azonban a végén sorról sorra összeolvastam a két szöveget, és igazságtalan volnék elődeimhez, ha elhallgatnám, hogy minden második-harmadik oldalon sikerült olyan helyekre bukkannom, ahol az ő megoldásukat szerencsésebbnek találtam az enyémmel. Ilyenkor átvettem az általuk használt fordulatot. A szöveget megzavaró lábjegyzetek helyett itt, egy összegben szeretném leróni nekik hálámat a kölcsönzésekért. Erősen remélem, hogy újabb száz esztendő múltán a harmadik magyar Kritika fordítója is talál majd használható ötleteket a jelen fordításban.⁶

A sorozat meglehetősen határozott szerkesztési elvekről tanúskodik: az európai modernitás filozófiájával, szimbolikusan Descartes-tal kezdődik.⁷ Az indoklás Alexander gondolkodására jellemző módon egyszerre utal egyetemes

⁵ *Philosophiai Műszótár*. Közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság. A Magyar Kir. Egyetem' betűivel, Budán, 1834.

⁶ Kis János: A fordító utószava. In: Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János; a szöveget az eredetivel egybevetette Endreffy Zoltán; a görög és latin idézeteket fordította Molnár Anna. Ictus, Szeged, 1995. 707.

⁷ Descartes: *I. Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről. II. Elmékedések a metafizikáról*. Fordította s magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát. Franklin-Társulat, Budapest, 1881.

és a magyar filozófiai szempontokra. A francia gondolkodó jelentősége az egyetemes filozófiatörténetben nem szorul magyarázatra: szinte magától értetődően vele szokás kezdeni a modernitás filozófiáját; így a sorozat élére kerülése elég egyértelmű üzenetet fejez ki a szerkesztők filozófia-képéről. Magyar szempontból pedig alakjának azért van különös jelentősége, mert a magyar filozófusközösség történeti önképe szerint a karteziánusok képezték a magyar bölcsélet első európai színvonalú szakfilozófiai irányzatát; ráadásul Apáczai révén nagy lépést tettek a filozófiai magyar szaknyelvének kialakítására. A kötet és egyben a sorozat beköszöntőjében Alexander így fogalmaz:

A Filozófiai írók Tárát Descartes főműveinek fordításával kezdtük meg, mert e művekből nemcsak az újkor tanult először filozofálni, hanem még ma is haszonnal s élvezettel járhatunk ebbe az iskolába.

De e fordítással bizonyos tekintetben nemzeti hálát is rovunk le a nagy filozófus irányában. *Descartesnak köszönjük a filozófiai gondolkodás első ébredését Magyarországon is.* Az utrechti egyetemen, hol először hirdették Descartes új gondolatait, egy szegény magyar ifjú a legnagyobb hévvel karolta föl az akkor már üldözöbe vett új világnézetet s komoly lelkesedéssel eltökélte magában, hogy e gondolatokat meg fogja honosítani hazájában – hazája nyelvén. E tanuló Apáczai Cseri János volt, az első magyar filozófus, ki híven szándékához, szóval és írásban, a szabad gondolkodás első hirdetője lett hazánkban.⁸

A sorozat koncepciójához csak lazán, inkább praktikus szükségből kapcsolódnak a korabeli filozófiatörténeti összefoglalók fordításai⁹ és magának Alexandernek a filozófiatörténeti írásai.¹⁰ Részben ehhez a filozófiatörténet-írói szálhoz kapcsolódik Erdélyi János torzóban maradt magyar filozófiatörténetének önálló kötetben való kiadása is (a mű először folyóiratban, folytatásokban jelent meg).¹¹ Erdélyi az egyetlen magyar szerző, aki (akkor már nem élő) *klasszikusként* szerepel a sorozatban. A kiadás címe azt a szándékot tükrözi, hogy filozófiai munkásságának egészével, ne csupán filozófiatörténet-íróként

⁸ Ugyanott, V. oldal.

⁹ Hyppolite Taine: *Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században.* Ford. Péterfy Jenő. Franklin-Társulat, Budapest, 1884. Albert Schwengler: *A bölcsélet története.* Ford. Mitrovics Gyula. Franklin-Társulat, Budapest, 1904. Utóbbi függelékben közli *A magyar bölcséleti irodalom vázlatát* a fordító tollából.

¹⁰ Alexander Bernát: *A XIX. század pesszimizmusa. Schopenhauer és Hartmann.* Franklin-Társulat, Budapest, 1884. Alexander Bernát: *Diderot-tanulmányok.* Franklin-Társulat, Budapest, 1900.

¹¹ Erdélyi János *bölcsészeti dolgozatai. I. kötet. A bölcsészet Magyarországon.* Bánóczi József előszavával. Franklin-Társulat, Budapest, 1885.

kerüljön be a kánonba, azonban a tervezett további kötetek megjelenése meg-
hiúsult, így nem tudhatjuk, mely írásait kívánták beválogatni a kötetbe (vélt-
hően *A hazai bölcsészet jelenét* és esztétikai tanulmányait). A koncepció idő-
közben történt módosulását jelzi 1893-tól a görög filozófia klasszikusainak
kiadása. A koncepcióváltás oka nem a szerkesztők filozófiaképének megválto-
zásában, hanem a magyar középiskolai oktatás jelentős reformjában kere-
sendő. Az 1890-es oktatási törvénnyel megszűnt a kötelező görög nyelvtanulás
a klasszikus gimnáziumokban, helyette úgynevezett *görögpótló* tárgyakat lehe-
tett választani, amelyek jelentős részében már magyar fordításban olvastak görög
klasszikusokat. Ennek az igénynek a kielégítésére mindenek előtt Platon válo-
gatott munkáit igyekeztek kiadni,¹² de kiadnak egy kismonográfiát a cinikusok-
ról¹³ és a preszokratikus töredékek kommentált gyűjteményét is.¹⁴ Arisztotelész
azonban alig jelenik meg a sorozatban, egyedül a *De anima* új fordítása készül
el.¹⁵ Arisztotelésznek ez a munkája ugyan már megjelent magyarul Haberern
Jonathán korábbi fordításában (lásd a 3. lábjegyzetet), a sorozat szerkesztői
mégis szükségesnek ítélték új fordítás elkészíttetését. A fordító, Förster Aurél
nem sokkal korábban adja ki a mű példaszerűen gondozott görög szövegkia-
dását,¹⁶ amelyet a nemzetközi tudományosságban is megbecsülés övezett, ez
alapján készült a klasszika filológia akkori legfrissebb eredményeivel összhang-
ban lévő magyar fordítás. (Ezúton köszönöm Hangai Attilának, hogy felhívta
a figyelmemet Förster Aurél teljesítményére, főként a szövegkiadások terén.)

A *Filozófiai Írók Tára* a háború alatt anyagi okokból láthatóan megbicsak-
lik: 1915 és 1919 között nem jelenik meg egyetlen kötete sem. Ekkor még sike-
rül kiadni Spinoza etikáját,¹⁷ majd Alexander meghurcolása és félreállítása után
még nagyobb, hat éves szünet következik. Alexander élete utolsó éveiben im-
már akadémiai támogatás nélkül, ám ugyanannál a kiadónál vállalkozik a
sorozat feltámasztására. A sorozat köteteinek belső borítóján közölt szerkesztői
tervezet bizakodó: vélelme szerint „a nagyra nőtt filozófiai érdeklődésre”

¹² Platon *válogatott művei. 1. kötet. Gorgias. Philebos*. Fordította és bevezetéssel ellátta Péterfy Jenő. Franklin-Társulat, Budapest, 1893. Platon *válogatott művei. 2. kötet. Eutyphron. Sokrates védekezése. Kriton. Phaidon*. Fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Gyomlay Gyula. Franklin-Társulat, Budapest, 1893.

¹³ Sebestyén Károly: *A cinikusok. Tanulmány az antik etika köréből*. Franklin-Társulat, Budapest, 1902.

¹⁴ Sebestyén Károly: *A görög gondolkodás kezdetei Thalestől Sokratesig az összes töredékek fordításával*. Franklin-Társulat, Budapest, 1898.

¹⁵ Aristoteles: *A lélekről*. Fordította és jegyzetekkel ellátta Förster Aurél. Franklin-Társulat, Budapest, 1915.

¹⁶ Aristotelis *De anima. Libri III*. Recensuit Aurelius Förster. Sumptibus Academiae Litterarum Hungaricae, Budapestini, 1912.

¹⁷ Spinoza *Ethikája*. Fordította Balogh Ármin és Alexander Bernát. Franklin-Társulat, Budapest, 1919.

támaszkodva „A *Filozófiai Írók Tára* most már nem szorul semmiféle egyéb támogatásra, mint amelyet a kiadó-társulat becsvágyában és erejében és olvasóközönsége érdeklődésében és művelődési, valamint tudományos szükségleteiben talál”. A szerkesztői és kiadói koncepció lényegesen módosul: egyedül a két Spinoza-kötet tekinthető az eredeti koncepció folytatásának; a két Bergson, valamint az egy-egy Windelband- és Mach-kötet már arról tanúskodik, hogy a sorozat által képviselt klasszikus modern kánont a félmúlt szerzőinek és az élő klasszikusoknak a felvételével igyekszik frissíteni.

A sorozat szerkesztőinek nyilatkozatai, előszavai arról tanúskodnak, hogy kezdettől fogva alapvető szerepet szánnak a *Filozófiai Írók Tárának* a magyar filozófiai közműveltség fejlesztésében, egyben a filozófia magyar kultúrában betöltött szerepének átfogalmazásában. Az első kötet előszava a francia oktatás gyakorlatára hívja föl a figyelmet, mondván:

A jegyzetek talán itt-ott nagyon elemieknek fognak tetszeni, de tekintettel voltunk arra is, hogy Descartes remek két értekezése középiskoláink legfelső osztályaiban s az egyetemen a *filozófiai oktatás alapjául* szolgálhasson. Franciaországban ez régóta történik, Descartes főműveit mindenkinek ismernie kell, ki magasabb tanintézetbe készül lépni, s a francia műveltség ennek nem látja kárát. Nincsen hathatósabb módja a filozófiai műveltség terjesztésének, mint ha a filozófia remekíróival, kik oly világos s élvezetes nyelven írnak, ismertetjük meg a tanulókat.¹⁸

Alexander szavaiból kitűnik: abban bízunk, hogy miután a klasszikusok fordításával elhárul a nyelvi gát, idővel a magyar iskolákban folyó filozófia-oktatás is hasonló lesz módszerében és eredményeiben is, mint a francia vagy a német. Ez a felfogás azonban nem az egyetlen lehetséges filozófia-felfogás a korban. Böhm Károly például így foglalja össze határozottan fordításellenes programját néhány évvel később, amikor már nem pusztán tervekről, hanem eredményekről is beszámolhat:

Fordításoknak barátja nem voltam soha s nem vagyok, kivéve a hol nélkülözhetetlen szükség követeli; s azért a M. Philos. Szemle az én szerkesztőségem alatt ezen nálunk divatos mesterséget nem üzte s adja Isten, hogy ezentúl is minél ritkábban szoruljon rá. Én ugyan hallottam azt is, hogy ne beszéljünk a magyar philos. önálló műveléséről; de oly emberek mondták, kik pöffeszkedésük dacára a philosophiához (mondjuk ki nyíltan!) annyit értenek, mint vak

¹⁸ Alexander előszava Descartes 7. jegyzetben idézett művéhez, VII. oldal.

a színekhez, s a kik azon szabadságot, melylyel ők nem rendelkeznek, azoktól, kik benne élnek, megvonni szeretnék. Ezekkel szemben mindenkor azon meggyőződésemet fogom vitatni, hogy a magyar philosophián fordításokkal segíteni nem lehet; a philos. a szabad, önálló gondolkodás mestersége, s ha ezt elveszszük tőle, eltűnik, bizonyos emberek nagy örömére, a rettegett philosophia is.¹⁹

Később, kolozsvári székfoglalójában, egyetemi professzori programját megfogalmazva is kitart a fordításellenes program mellett, sőt, még élesebben fogalmaz, immár félreérthetetlenül, konkrétan a *Filozófiai Írók Tárára* utalva:

Némelyek azt hiszik, hogy idegen műveket kell átültetni, s e tekintetben a Tud. Akadémia sokat tett az idegen filozófiai termékek fordíttatásával. Ezt én a magam részéről petitio percipii-nek tartom. E művek megértése u. i. már felteszi a filozófiai képzettséget. Nekünk hát önálló munkásságra kell igyekeznünk, mégpedig kritikai alapon.²⁰

Az 1885-ös cikkben ezt a gondolatmenetet még pozitivista hitvallással folytatja, 1896-ban már a kritikai filozófiát hangsúlyozza, a filozófiai álláspontok változása mögött azonban a filozófiai tevékenység mibenlétére vonatkozó alapfelfogás változatlan marad. Ez a két lehetséges felfogás a filozófiai tevékenység mibenlétéről folyamatosan, párhuzamosan jelen van filozófiai életünkben, anélkül, hogy valamelyikük dominanciát szerzett volna. Alexander megközelítése, amely szerint a jó és jól kommentált fordítások szinte maguktól megoldják a hazai filozófiai művelődés problémáját, nyilván némileg egyoldalú volt, és kevéssé számolt azzal, amit Böhm hangsúlyozott, tudniillik, hogy a jó fordítás sem érheti el a célját jó tanár és megfelelő gondolkodói közeg híján. Böhm viszont a fordításellenességből csinált egyoldalúan szinte dogmát. Felfogásuk ellentéte voltaképpen megismétli a fordítások vagy eredeti művek szorgalmazása körül a magyar irodalmi életben Kazinczy idejében egyszer már lefolytatott vitát, amelynek hasonlóan nem volt, nem lehetett az egyik álláspont végső győzelmével záródó eredménye.²¹

¹⁹ Böhm Károly: A Magyar Philosophiai Szemle eddigi működéséről. Nyílt levél a „Magyar Philosophiai Szemle” tisztelt szerkesztőihöz. *Magyar Philosophiai Szemle*, 4. évf. 2. sz. (1885), 106.

²⁰ Böhm Károly *Székfoglaló beszéde a kolozsvári egyetemen 1896. március 3-ikán*. (Különlenyomat a *Szellem és Élet* 4. évf. 4. számából). Minerva, Kolozsvár, 1941. 6.

²¹ Alexander és Böhm koncepcióinak összevetéséről lásd még: Bretter Zoltán: Századvég vagy századelő? Böhm Károly és Alexander Bernát alternatív műveltségesszményei. In: Mester Béla – Perek László: *Közelítések a magyar filozófia történetéhez. Magyarország és a modernitás*. Áron, Budapest, 2004. 280-292. Perek László:

A FILOZÓFIAI SZAKFORDÍTÁSOK ÜGYE ALEXANDER UTÁN

Dacára Alexander újraindítási kísérletének, a két világháború közötti korszak filozófiai fordításkultúrájában már nem az ő sorozata volt a meghatározó. Az akadémia saját, kisebb filozófiai sorozatot indított, az első teljes magyar Platón-fordítás szervezését pedig a magyar Filozófiai Társaság vette a kezébe (a társaság történetéről szóló megemlékezést Percz László tollából lásd ugyanabban a kötetben). Amikor újból hosszabb távú elképzelésekkel indulhatott meg a magyar filozófiai szakfordítás, immár a kommunista diktatúra feltételei között, a kezdeményezők mégis a *Filozófiai Írók Tárá*nak a hagyományához igyekeztek visszanyúlni, természetesen kellő, ideológiailag megalapozott kritikával a közben mégiscsak *haladó hagyományként* föl vállalt előzményekkel szemben. A fiatal, pályakezdő Heller Ágnes, akire a sorozat recenziálását bízák, így oldja meg a feladatot:

A Filozófiai Írók Tárának új folyama gyökeresen különbözik a régitől. A régi Filozófiai Írók Tárának [...] jellegzetes vonása a *kozmpolitizmus* volt. A Ferenc József-i korszak liberális értelmiségének e vezető filozófusai [Alexander Bernát és Bánóczi József] sohasem hazánk fő problémái szempontjából fontos műveket adtak ki, hanem a liberális kozmpolita értelmiségi réteg szükségletének megfelelően mindig valamely külföldi „divat”-hoz kapcsolódtak. [...] Mindezek ellenére a Filozófiai Írók Tára még mindig toronymagasságban állt a Horthy-korszak filozófiai sorozatai fölött, pl. az 'Akadémia Filozófiai Könyvtára' fölött [...] S végül, egészen a felszabadulásig, mégis ez az egyetlen kísérlet arra, hogy a filozófia történeti fejlődését magyar nyelven a magyar közönségnek megismertesse. Mindez indokolja azt, hogy az új folyam megtartsa a Filozófiai Írók Tára elnevezést.²²

Az új folyam nem csupán a sorozat címét vitte tovább, hanem a régi fordítók egy részét is foglalkoztatta, elsősorban Szemere Samut, de Dienes Valéria is kapott új megbízásokat. A sorozat továbbra is a filozófiatörténet klasszikusait adta ki megbízható fordításban és értő kommentárokkal, néha azonban vonalas előszavakkal. (A korban kötelező orosz-szovjet szerzőket egyetlen orosz klasszikus, Csernysevskij munkáinak két kötetes válogatása képviseli még az ötvenes években.) Az igazi koncepcionális változás meglepő módon a

Böhm és Alexander a „nemzeti filozófiáról”. Fejezet a magyar neokantianizmus történetéből. *Világosság*, 46. évf. 2-3. sz. (2005), 113-119.

²² Heller Ágnes: Filozófiai Írók Tára (Új Folyam). *Filozófiai Évkönyv*, 1. évf. (1952), 554-555.

sorozat elnémetesedése, ami azelőtt sohasem volt jellemző. A kulcs a Marx előzményének tekintett Hegel munkáinak sorozatos kiadása. Ezen belül éppen a logikának a sorozat élére helyezése elég egyértelműen a sorozat egyik szerkesztőjének, Fogarasi Bélának köszönhető.²³ Más klasszikus német szerzők, elsősorban Kant, viszont háttérbe szorultak: egyedül *Az ítélőerő kritikája* jelenik meg újonnan, de majd csak a hatvanas években,²⁴ *A tiszta ész kritikájának* bicentennáriumára az Alexander–Bánóczy-féle fordítás reprintjét adják ki.²⁵ Emellett Tőkei Ferenc három kötetes, azóta is jól használható klasszikus kínai filozófiai válogatása jelent még koncepcionális újdonságot, amely az akkorigiban kibontakozó magyar sinológia első komolyabb eredménye a filozófia-történet terén.²⁶

A későbbiekben a mából visszatekintve jól látszik, hogy a nemzedékváltás az 1973-as filozófusper következtében nem tud megvalósulni. Az új fordítói gárda kinevelődik ugyan és dolgozik is, de más kiadóknál, főként a Gondolat és a Helikon ekkoriban indított sorozataiban, miközben a *Filozófiai Írók Tárának* szerkesztői évtizedeken keresztül ugyanazok, ám politikailag kompromittálódott fiatalabb kollégákat nem engedik a sorozat közelébe. Ennek következtében a *Filozófiai Írók Tára* 1973 és 1991 között egyfajta fantoméletet él: a régi kötetek reprintjeit jelentetik meg, adott esetben az időközben emigrált közreműködők neve, jegyzetei és bevezető tanulmányai nélkül.²⁷ Ebben az időszakban jelenik meg *A tiszta ész kritikájának* a fakszimiléje, illetve az egyetlen Arisztotelész-fordítás, az *Organon* első fele is, amely azonban csupán egy korábban megjelent kétnyelvű kiadásból a magyar szöveg újra közlése.²⁸ Az időközben a fordítói műhelyekben mégiscsak elkészült Voltaire- és Schelling-kötetek már csak a rendszerváltás után jelenhetnek meg, majd az akadémia és

²³ Hegel György Vilmos Frigyes: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. I. rész. A logika.* Ford. Szemere Samu. Akadémiai, Budapest, 1950.

²⁴ Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája.* Fordította és a bevezető tanulmányt írta Hermann István. Akadémiai, Budapest, 1966.

²⁵ Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája.* Fordította és magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát és Bánóczy József. Akadémiai, Budapest, 1981. [A második, 1913-as javított kiadásának hasonmása.]

²⁶ *Kínai filozófia. Ókor. I–III. kötet.* Válogatta; fordította; a bevezetéseket és a jegyzeteket írta Tőkei Ferenc. Akadémiai, Budapest, 1962, 1964, 1967.

²⁷ Az 1964-ben emigrált Nádor György Spinoza- és Descartes-jegyzetei tűnnek el az új kiadásokból; a Descartes-kiadásban azonban árulkodóan benne marad a fő szövegben a jegyzetszámok egy része, amelyhez azonban már nem tartozik jegyzet. (Erre a körülményre Boros Gábor hívta föl a figyelmemet, amelyet ezúton is köszönök.)

²⁸ Arisztotelész: *Organon. Első kötet. Kategóriák. Herméneutika. Első analitika.* Szerkesztette és magyarázó jegyzetekkel ellátta Szalai Sándor; Ford. Rónafalvi Ödön és Szabó Miklós. Akadémiai, Budapest, 1979. [Az Akadémiai Kiadó más sorozatban megjelent 1961-es bilingvis kötetéből a magyar szöveg, redukált jegyzet-apparátussal.]

kiadójának érdektelenségéből a sorozat elhal. Úgy tűnik, hogy 2006-ban az MTA Filozófiai Kutatóintézet akkori igazgatójának, Borbély Gábornak a kezdeményezésére, a szerkesztőbizottságban Bence Györggyel, Bodnár M. Istvánna, Borbély Gáborral és Boros Gáborral sikerül újjáéleszteni, egyben törlesztve egy régi adósságot, Arisztotelész főbb műveinek a kiadását, azonban ez a kezdeményezés is kútba esett néhány megjelent, egyébként kiváló kötet után.

A FILOZÓFIA MEGJELENÉSE A MAGYAR PERIODIKUS SAJTÓBAN A MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE ELŐTT

A szakfordításokkal szemben a folyóiratkulturának valamivel mélyebb gyökerei vannak a magyar művelődésben. A magyar tudományos folyóiratok kezdetben vegyes tartalmúak voltak, igyekeztek az akadémiai élet minden területére kitérni. Ennek ellenére, vagy talán éppen ezért, már elég korán megindul egyfajta filozófiai vita; a hosszú 19. században már éppen ezeket a vitákat tartjuk a magyar filozófiatörténet legfontosabb eseményeinek, mérföldköveinek. A magyar folyóiratok hálózata az a média- vagy intézményi háttér, amely lehetővé teszi, hogy az elsősorban felekezeti iskolarendszerben oktatóként dolgozó magyar filozófusok egyáltalán halljanak egymásról és szóba álljanak egymással. A legfontosabb korabeli folyóiratokban, például a *Tudományos Gyűjteményben*, a reformkori *Athenaeumban* (amely nem azonos az akadémia későbbi filozófiai szaklapjával) és az *Új Magyar Múzeumban* zajlottak koruk meghatározó vitái, például a *Kant-vita*, a *hegeli pör*, a *tudomány, magyar tudós vita* és az *Erdélyi–Szontagh-vita*. E viták lefolyása azonban néhol megmutatja mediális közegük szűkösségét, korlátait is. A magyar *Kant-vita* jórészt önálló latin nyelvű munkák és magyar brossúrák sorozatában öltött testet, csak a harminc éves vita legvégére jelent meg az a norma, hogy magyar nyelven írott, eleve folyóiratba szánt szakcikkben és vitacikkben fejtsék ki a véleményüket a felek. A *hegeli pör* eldurvulásának is abban kereshetjük az egyik okát, hogy az (akkor még nem létező) filozófiai szaksajtónál szélesebb közönségnek szánt orgánumban folyt le. A *tudomány, magyar tudós vita* úgy szólt a történelemfilozófiáról, a történelmi tények fogalmáról, hogy hogy történészek, irodalomtudósok és természettudósok folytatták le az egyetlen részt vevő filozófussal, Szontagh Gusztávval. A vita folytatásának tekinthető *Erdélyi–Szontagh-vita* értelmezések is érdemes lenne megvizsgálni a folyóiratok közegének a hatását a vita hangvételére.

A MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE ÉS A MAGYAR FILOZÓFIAI VITAKULTÚRA

A fönti rövid visszatekintésnek a tanulságai alapján fölmerül a kérdés, hogy mi változott meg a magyar filozófiai vitakultúrában a szűkebb értelemben vett szaksajtó létrejöttével a korábbiakhoz képest. Ennek megértéséhez azonban előbb át kell tekintenünk a *Szemle* megalapításának körülményeit. Egyik fontos előzmény volt a budapesti *Philosophiai társas kör*, amely jogi személyiséggel nem rendelkező szakmai csoportosulásként az 1870-es évektől fejtette ki tevékenységét kávéházi felolvasások és viták formájában; akár a ma is létező *Magyar Filozófiai Társaság* előzményének is tekinthetjük tevékenységének iránya és a tagság nagymértékű átfedése okán. (A *Magyar Filozófiai Társaság* történetét részletesebben lásd e kötetben Percz László írásában.) Böhm Károlynak egy már a korban megjelent visszatekintése szerint e körben merült föl a filozófiai szaklap alapításának igénye és ötlete.²⁹ És mindjárt itt váltak el útjai a kör két legjelentősebb tagjának, Alexander Bernátnak és Böhm Károlynak, részben személyes ügyek és ellenszenvok okán, részben viszont koncepcionális különbségek miatt. Az akadémián ugyanis elvesztett Böhm Károlynak arra a kiírásra beadott pályamunkája, amelyre Alexander is pályázott soha el nem készült, két kötetesre tervezett Kant-monográfiájának első felével, tehát *filozófiatörténeti* dolgozattal;³⁰ míg Böhm saját *önálló filozófiai rendszerének* első kötetét nyújtotta be.³¹ (Végül az 1884-es akadémiai nagyjutalmat Felméri Lajos nyerte el az angol iskolarendszerről szóló pedagógiai munkájával, míg Alexander „ezüstérmet”, vagyis Marczibányi díjat kapott; Böhm könyve nem került a bírálók elé.)

Emellett a személyes ellentét mellett koncepcionális különbségek is elválasztották a két magyar filozófust. Alexandernak legalább olyan mély fenntartásai voltak azzal kapcsolatban, hogy a magyar filozófiai kultúra adott állapotában megérett-e a helyzet egy filozófiai szaklap alapítására, mint Böhmnek a filozófiai fordítások filozófiai kultúrára tett alapvető hatására vonatkozóan. Böhm pályázatának méltánytalan elbírását követően lemond az általa alapított lap szerkesztéséről (elképzelhetetlennek tartja, hogy a történetek után tisztséget vállaljon egy az akadémia által támogatott folyóiratban), ám továbbra is

²⁹ Böhm Károly: Adatok a „Magyar Philos. Szemle” történelméhez. *Magyar Philosophiai Szemle*, 3. évf. 6. sz. (1884), 459-474.

³⁰ Alexander Bernát: *Kant élete, fejlődése és philosophiája. Első kötet*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1881.

³¹ Böhm Károly. *Az ember és világa. Philosophiai kutatások. I. rész: Dialektika vagy alaphilosophia*. Weismann testvérek könyvnyomdája, Budapest, 1883.

rendszeresen ír a lapba, viszonya az új szerkesztősséggel jó.³² Alexanderral nem egyezik meg véleményük a magyar filozófia megítéléséről és személyes viszonyukat a pályázati botrány is megterheli, a helyzet és a véletlen azonban mégis úgy hozta, hogy csaknem egyszerre pályáztak különböző elképzeléseikkel az akadémiához, majd a könyvsorozat és a folyóirat finanszírozását az akadémia illetékes második osztálya gyakorlatilag egymással párhuzamosan, szinte egymás függvényében tárgyalta, kezelte. Végsősoron az derült ki, hogy fenntartásaikban egyiküknek sem volt egészen igaza. A folyóiratalapítás iránt kezdetben szkeptikus Alexandernál kortársai közül senki sem érezte magát otthonosabban a folyóiratok közegében, később hosszú időn át ő szerkeszti a *Szemle* utódát, az *Athenaeumot*, amely már nem pusztán akadémiai támogatással megjelent lap, hanem az akadémia saját folyóirata volt. A magyar filozófiai szaksajtót megalapító Böhm saját szerzői habitusa ennek éppen az ellenkezője volt: minden kisebb írását a folyamatosan készülő nagy rendszer, *Az ember és világa* soron következő kötetének előkészületéül szánta. Alkotóként olyan típust képviselt, akinek nem a folyóiratokban megjelent tanulmányok, cikkek gyűjteményéből áll az életműve elsősorban, hanem jól átgondolt és szerkesztett, egymással is összefüggő rendszert képező monográfiákból, klasszikus, 19. századi értelemben vett filozófiai rendszerből. A radikálisan fordításellenes és saját rendszerének kidolgozása során öntörvényű terminusalkotó Böhm azonban saját műveiben gyakran mégis átveszi a klasszikus szövegek *Filozófiai Írók Tára* által meghonosított magyar terminológiáját. A legföltűnőbb jele ennek, hogy Alexander és Bánóczi fordításának megjelenése után Kantnak korábban Böhm munkáiban *A tiszta ész bírálata* címen hivatkozott fő műve fölveszi *A tiszta ész kritikája* címet a későbbi írásokban. A későbbi hatásokat tekintve ebből a két, alapjában eltérő megközelítésből alakul ki máig tartó érvénnyel a modern magyar filozófiai kultúra, ahol az egymást követő véleményekben hol ez, hol az az elem jelenik meg hangsúlyosabban a föntiek közül, de egyik sem jut hegemon pozícióba.

A különböző álláspontok ütköztetése már az első lapszámokban megfigyelhető. A recenziórovat mindjárt több részes, igen kritikus ismertetéssel indít Alexander Kant-könyvéről,³³ amely azzal a felvetéssel kezdődik, hogy mi a filozófus *életrajza és életműve* közötti összefüggés. Ebben a tekintetben azt veti Alexander szemére, hogy pusztán *külsőleg, időrendben* beszél Kant szerzői élettörténetéről, a *gondolati fejlődés* leírása helyett. Majd elmegy egészen a

³² Böhmnek a 29. jegyzetben idézett visszatekintése után, amely szerkesztői búcsúüzenetnek is tekinthető, mindjárt a következő lapszámban megjelenik utóda beközönlője, amelyet az előd méltatásának szentel, lásd: Bokor József: Böhm Károlyhoz. *Magyar Philosophiai Szemle*, 4. évf. 1. sz. (1885), 1-4.

³³ Nemes Imre: Kant. Élete, fejlődése és philosophiája. Irta Alexander Bernát. Budapest, 1881. *Magyar Philosophiai Szemle*, 1. évf. 1-3. sz. (1881), 6-72; 142-150; 223-233.

nem feddhetetlen idézési eljárás, sőt, a plágium nem is olyan burkolt vádjáig.³⁴ Böhm saját későbbi kötete nem kap ilyen éles kritikát,³⁵ de azért a szerkesztő írásával sem bánnak kesztyűs kézzel a saját lapjában. A viták lehetséges terének, légkörének megítélése kapcsán fontos emlékeztetnünk arra, hogy ez a hely a magyar szaksajtó történetében az első, *tisztán csak* filozófiai műveket ismertető kritikai rovat, ahol a filozófusok mintegy *egymás között* vitatkozhatnak. A tanulmány- és recenziórovat állandó szerzőinek neve meglehetősen színes képet mutat minden tekintetben. Még publikál a Szemle hasábjain az a Horváth Cyrill, aki még a reformkorban kezdte filozófiai pályafutását, és akinek ötvenes évekbeli néhány tanulmányába maga Erdélyi János látta bele a „készülő rendszert”³⁶ (később ő volt az egyetemen Alexander Bernát mestere). Ott van a „szépről mint agyidegtevékenységről” értekező Simon József Sándor Zomborból és az egri paptanár, Maczki Valér, aki mindjárt első megszólalásában újra kívánja fogalmazni a *Szemle* feladatát, és ennek során minden tartózkodás nélkül egyszerűen a „kaffirokéval” helyezi egy szintre kora magyar filozófiai gondolkodását.³⁷ Itt van Schmitt Jenő (Henrik), a magyar pacifista gnosztikus anarchizmus későbbi megalapítója. Az említett szerzők (és mások) vitatkoznak egymással és Böhmrel; egymást érintő kritikáik kemények, néha a személyesség határait is súrolják. Jól látható, hogy gyakran egészen eltérő, jó eséllyel összeegyeztethetetlen álláspont (és kulturális, intézményi háttér) az alapjuk. Ami mai szemmel talán meglepő, az az, hogy az egymást érő bírálatok, válaszok és viszontválaszok során ritkán, keveseknél merül föl a küzdőtér elhagyása, a *Szemléből* való kivonulás, más nyilvánosságtér keresésének a gondolata. Úgy tűnik, hogy a lapnak kezdettől fogva megteremtődött valahogyan az a hallgatolagos tekintélye, amely mindenki számára elfogadottá, sőt, evidenssé tette, hogy ezen a fórumon, ebben a nyilvánosságtérben hitelesek igazán a

³⁴ Oldalakon keresztül veti össze a recensens Kuno Fischer Alexander által nem hivatkozott filozófiatörténetének Kantot tárgyaló részeit Alexander munkájával, lásd i.m. 142-148.

³⁵ Schmitt Jenő: Böhm Károly: Az ember és világa. I. rész. *Magyar Philosophiai Szemle*, 3. évf. 2-3. sz. (1884), 149-156; 209-222.

³⁶ Halála után a *Szemlének* is fontos része volt a Horváth Cyrill rendszerének létéről vagy nem létéről szóló vitában, lásd: Nemes Imre: Téves állítások dr. Pauer Imre úrnak dr. Horváth Cyrill fölött tartott emlékbeszédében. *Magyar Philosophiai Szemle*, 5. évf. 2. sz. (1886), 149-156.

³⁷ „Némi tekintetben bölcselmünk: Homeros kaffir nyelvre fordítva – melyet ép a kaffirok kezökbe sem vesznek!” Maczki Valér: A magyar Philosophia Szemle feladata. *Magyar Philosophiai Szemle*, 4. évf. 1. sz. (1885), 48. Az írás az első olyan számban jelenik meg, amelyet már nem Böhm szerkeszt. Böhmnek a *Szemle* addigi tevékenységét taglaló válaszát lásd mindjárt a következő lapszámban: Böhm Károly: A Magyar Philosophiai Szemle eddigi működéséről. *Magyar Philosophiai Szemle*, 4. évf. 2. sz. (1885), 99-111.

szakmai megszólalások, legyenek bár radikálisan eltérőek a vélemények és keményen megfogalmazottak a kritikák.

A későbbi pályaszakaszában az axiológia felé forduló Böhm, aki az embert egy helyütt *értékbecslő lény*ként definiálta, talán egyetértene velem abban, hogy éppen ennek a státusnak, a *közös nyilvánosságtérnek* mint *önértéknek* a fenntartása volt a régi *Magyar Philosophiai Szemle* legfőbb erénye, amellyel példát tud adni a mai *Magyar Filozófiai Szemlének* és az egész magyar filozófusközösségnek is.